

Vorstin van heel het vaderland?

Orangisme en feminisme in het laatste kwart van de negentiende eeuw

MARIA GREVER

Nog niet zo lang geleden zou het heel ongebruikelijk zijn geweest om de Nederlandse vrouwenbeweging in verband te brengen met de monarchie of het orangisme. Daar zijn kortweg twee redenen voor. Ten eerste waren de meeste feministes van de tweede golf, evenals provo's en linkse studenten, antimonarchistisch. Alles wat maar even zweemde naar elite werd afgekeurd. In deze tijd groeide de radicale tuinbroekfeminist uit tot de icoon van de vrouwenemancipatie. Het feminisme van de negentiende en begin twintigste eeuw is dikwijls daarom ten onrechte vanuit moderne maatstaven beoordeeld.¹ Ten tweede hebben vrouwenhistorici het feminisme aanvankelijk te zeer vanuit een internationaal perspectief bestudeerd en de nationale of soms nationalistische inbedding onderschat. 'Internationaal zusterschap' en 'kosmopolitisch burgerschap' werden als leidende begrippen voor de negentiende-eeuwse vrouwenbeweging beschouwd.²

De Nederlandse vrouwenbeweging bestond echter zowel uit gematigde als uit radicale elementen, zowel uit orangisten als uit republikeinen. Tegen het einde van de negentiende eeuw wakkerde Oranje vaderlandsliefde aan bij uiteenlopende bevolkingsgroepen, inclusief feministen. Het feministisch streven naar de *nationale* integratie van vrouwen vormde – evenals in andere westerse landen – een krachtige drijfveer voor de beweging.³ Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bleek overigens wat het internationaal zusterschap waard was. Ondanks het op initiatief van Aletta Jacobs georganiseerde Internationaal Congres van Vrouwen tegen den Oorlog in 1915 in Den Haag, stonden Engelse suffragettes en Duitse feministes – uitzonderingen daargelaten – lijnrecht tegenover elkaar.⁴

Nederlandse wegbereidsters in de negentiende eeuw hebben van meet af aan naar de historische fundamenteën voor een nationale integratie van vrouwen gezocht. Zo rechtvaardigde de bekende weduwe Mienette Storm-van der Chijs in 1867 de uitbreiding van de werkkring van vrouwen met een voorbeeld uit de nationale geschiedenis: prinses Louise Henriëtte, de dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. In haar rede presen-

teerde Storm deze prinses als een baanbreekster voor de zedelijke en maatschappelijke verheffing van het vrouwelijk geslacht. De prinses – echtgenote van de keurvorst van Brandenburg – had Hollandse zuivelboerinnen naar Pruisen laten komen en een weeshuis gesticht. Twee eeuwen later werd te Oraniënburg een standbeeld ter ere van haar onthuld.⁵ Ook in vrouwenbladen als *Ons Streven* en *Onze Roeping* werd met een beroep op het nationale verleden gepleit voor de uitbreiding van onderwijs- en arbeidsmogelijkheden voor vrouwen.

Daarnaast ontwikkelden zich tussen de monarchie en de pioniersters goede betrekkingen. Dit was mede te danken aan de persoonlijkheid van de eerste echtgenote van koning Willem III: koningin Sophie. Niet alleen steunde zij tal van charitatieve instellingen, zij had ook een brede belangstelling voor literatuur, geschiedenis, techniek, godsdienst, kunst en politiek. De vrouwenemancipatie had eveneens haar aandacht. Volgens Tamse stelde Sophie met afkeer vast hoe Nederlandse vrouwen als onbenullige, beperkte wezens werden beschouwd; zelfs prinsessen waren tot een sleurleven veroordeeld.⁶ Wegbereidsters beschouwden deze koningin als lichtend voorbeeld en als potentiële bondgenoot. Elise van Calcar-Schiotling bewonderde haar en voerde enkele gesprekken met de koningin in Den Haag.⁷ Betsy Perk wist haar te interesseren voor de 'Tentoonstellings-bazar van Vrouwelijke Nijverheid en Kunst', georganiseerd door Arbeid Adelt in 1871 in Delft. Nog voordat de circulaire van deze eerste nationale vrouwenvereniging in Nederland het licht zag, had Sophie positief gereageerd op het verzoek om beschermvrouw te worden. En zij bleef dat tot haar dood in 1877.⁸ Na haar overlijden riep *De Huisvrouw* op tot een nationaal huldeblijk van de Nederlandse vrouwen aan de overleden koningin. De redactie stelde voor om een stichting ter bevordering van meisjesonderwijs in het leven te roepen. Dit fonds zou meisjes stimuleren onderwijs te volgen op middelbare scholen, kweekscholen en – voor de buitengewoon begaafden – universiteiten.⁹ In een levensschets roemde Elise van Calcar koningin Sophie als een 'trouwe moeder des vaderlands'.¹⁰ Bij de volgende vrouwententoonstelling in Leeuwarden in 1878, georganiseerd door de geëmancipeerde schilderes en fotografe Gerharda Matthijssen, stond een levensgrote buste in gips van de 'geliefde' overleden koningin met een rouwkrans opgesteld. Zij werd geëerd omdat zij vrouwenarbeid op allerlei wijzen had gesteund, aangemoedigd en beschermd.¹¹ Kort daarop was de beurt aan de aanstaande gemalin van prins Hendrik (broer van Willem III), Maria van Pruisen. Ook zij moest door de Nederlandse vrouwen gehuldigd worden, omdat de 'Pruissische vorstinnen, met de keizerin aan het hoofd, steeds zovele blijken geven van hare groote belangstelling in de zaak der vrouwen, [...] wat tot verbetering van den maatschappelijken toestand der vrouw strekken kan [...]'.¹²

Er bestond dus min of meer een traditie bij deze eerste generatie pioniersters om hun pleidooien voor de verbetering van de positie van vrouwen vanuit een nationaal kader te legitimeren en voor hun optreden koninklijke steun te verwerven. In de jaren tachtig en negentig veranderde de openbaar-

heid van vorm en inhoud. Andere groepen met een duidelijke levensbeschouwelijke identiteit betraden de politieke arena. De Haan en Te Velde verduidelijken de omslag van een beschaafde en beheerste politiek van de liberalen naar een politiek van onfatsoen, passie en strijdgewoel aan de hand van de opkomst van antirevolutionairen en socialisten.¹³ Deze groepen gebruikten andere strijdmethoden en deden een appèl op gevoel en groepsbelang. Uit het onderzoek dat Berteke Waaldijk en ik hebben verricht naar de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 blijkt dat de openbaarheid echter ook een ander karakter kreeg door het optreden van nieuwe pioniersters uit zowel conservatieve als progressieve kringen. Zij brachten andere politieke thema's met andere middelen naar voren.¹⁴ We zien in deze tijd tevens een diversificatie van de vrouwenbeweging qua politieke kleur, stijl en argumenten.

De Nederlandsche Spectator (1884) no. 30.

In 1884 richtten douairière Marianne Klerck-van Hogendorp en jonkvrouw Anna van Hogendorp (kleindochters van Gijsbert Karel van Hogendorp) de Nederlandsche Vrouwenbond ter Verhooving van het zedelijk Bewustzijn op. De orthodox-protestantse Vrouwenbond ageerde tegen de reglementering van de prostitutie, de vrouwenhandel en het verbod op het onderzoek naar het vaderschap. Voor het eerst bespraken vrouwen seksuele kwesties in het openbaar. Dat was ongekend! In deze bond, die omstreeks de eeuwwisseling radicaliseerde en de eis voor vrouwenkiesrecht ondersteunde, overheerste behalve een nationaal kader ook een orangistisch kader.¹⁵ In hun zoektocht naar een adequaat burgerschapsideaal voor vrouwen, fungeerden Emma en Wilhelmina als rolmodel. Aan hun publieke en staatkundige optreden konden de Oranjegezinde dames zich spiegelen. De Vrije Vrouwen Vereeniging, een initiatief van de socialistisch georiënteerde Wilhelmina Drucker in 1889, concentreerde zich op de economische zelfstandigheid van vrouwen. Feministen rond Drucker en haar blad *Evolutie* stonden gereserveerd ten opzichte van de monarchie, maar ook deze radicale groep had een expliciete nationale oriëntatie. De komende inauguratie van het vrouwelijk staatshoofd stimuleerde bovendien ook in deze kringen de reflectie op vrouwelijk burgerschap en vrouwelijk leiderschap.¹⁶

De discussie in het parlement en de pers over de troonsopvolging na de dood van de laatste kroonprins in 1884 bracht de ondergeschikte positie van de Nederlandse vrouw scherp voor het voetlicht. Politici, juristen en journalisten bogen zich over de voor- en nadelen van een eventuele regerende vorstin. De problemen lagen vooral op het terrein van het huwelijksrecht: een gehuwd vrouwelijk staatshoofd moest buigen voor de man als hoofd van de echtvereniging en kon de afstammingslijn van het vorstenhuis niet voortzetten.¹⁷ De vrouwenbeweging voelde zich door de openbare debatten gesterkt in haar roep om veranderingen, te meer daar de koningin-regentes en haar dochter populair waren. Terwijl koning Willem III zich weinig had bekommerd om zijn symbolische functie als vorst, wist Emma de monarchie weer nieuw elan te verlenen.

Sommige vrouwenorganisaties hadden hoge verwachtingen van de toekomstige regerende vorstin voor de oplossing van het vrouwenvraagstuk. Haar installatie, een unicum in de Nederlandse geschiedenis, zou op zichzelf al een symbolische uitstraling hebben. Als een vrouw geschikt werd bevonden voor de hoogste post in het land, dan was zij ook geschikt als burgeres.¹⁸ De komende gebeurtenis had sommigen zelfs tot wilde plannen gebracht. Betsy Perk nam het initiatief om een 'Paleis of Wereldmuseum van Vrouwelijke Kunst en Kunstnijverheid' als nationaal geschenk bij de troonsbestijging aan Wilhelmina aan te bieden. Op uitdrukkelijk verzoek van koningin Emma en groothertogin Sophie van Saksen-Weimar moest zij daarvan afzien, vermoedelijk omdat men weinig goeds verwachtte van deze pionierster die berucht was om haar gedram.¹⁹ Inmiddels bespraken enkele vrouwenorganisaties een realistischer maar niet minder ambitieus

plan voor een Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Het doel was om 'de uitbreiding van de werkkring der vrouw in Nederland te bevorderen'. De inhuldiging van Wilhelmina fungeerde als strategische aanleiding. Ruim 500 vrouwen uit hele land werkten aan deze Tentoonstelling met congressen. Het optreden van deze grote groep die het recht claimde om in het openbaar over gevoelige onderwerpen te debatteren, zette de gangbare definitie van fatsoenlijke politiek op de helling. Grensoverschrijdend was bovendien de uitsluiting van mannen van de organisatie. Slechts als inleiders en als discussiedeelnemers bij de congressen mochten zij participeren. Dat toonaangevende politici deze gelegenheid aangrepen om hun visie te ventileren, illustreert het toegenomen belang van de vrouwenbeweging in het Nederlandse *fin-de-siècle*.

De jonge koningin was bij dit alles inzet van een sociale beweging geworden. Door de verbinding tussen de inhuldiging en de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid dreigde deze monarchale gebeurtenis een feministisch-politiek tintje te krijgen. Het is in dit licht begrijpelijk dat Emma grote afstand bewaarde ten opzichte van deze manifestatie. Feministen hadden de staatsrechtelijke en burgerrechtelijke beperkingen van vrouwen, en daarmee ook van het vrouwelijk staatshoofd, aan de kaak gesteld. Vanuit het ideaal van bovenpartijdigheid moest de regentes ten behoeve van de toekomstige regerende vorstin juist bij deze beweging op haar hoede zijn en zo werden ook de toenaderingen van het Tentoonstellingsbestuur zuinigjes beantwoord. Misschien onderschatten de organisatrices de kwetsbare positie van Wilhelmina. Maar waren ze naïef met hun hoop op koninklijke bescherming? *Evolutie* wees elke 'extatische glorifisering' van een 'nog half-kind' beslist af.²⁰ Uit het materiaal dat Berteke Waaldijk en ik bestudeerd hebben blijkt echter geen overdreven adoratie van het bestuur voor de koningin, met uitzondering van de orangiste Johanna Naber. Naar aanleiding van de inhuldiging bracht zij een juichend 'Oranjenummer' van het blad *Vrouwenarbeid* uit, speciaal geïllustreerd door de katholieke Katherina Cuypers.²¹ Ten aanzien van de inrichting van de Tentoonstelling koos het bestuur zoveel mogelijk voor een neutrale houding ten opzichte van het koningshuis. Zo verzette het zich tegen het ontwerp van de rubriekcommissie Bloemen om een tapijtbed van bloemen in de vorm van een kroon voor de binnentuin aan te leggen. Stiekem hoopte men echter toch op belangstelling van de koninginnen. Vanuit het oogpunt van *public relations* zou een welwillende houding van het hof voor de Tentoonstelling gunstig zijn. Deze hoop was naïef noch ongegrond, en evenmin ongebruikelijk.

Bij diverse nationale kunst- en nijverheidstentoonstellingen in de negentiende eeuw was de Nederlandse koning als beschermheer betrokken geweest.²² Natuurlijk, nu werd het verzoek gericht aan een *vrouwelijk* staatshoofd door een groep vrouwen die met een tentoonstelling een sociaal-politieke kwestie aan de orde wilden stellen. Toch had koningin Victoria in 1893 niet geschroomd om de Engelse inzending naar de feministische *Woman's Building* voor de Wereldtentoonstelling in Chicago te steunen. Ze

had zelfs enkele aquarellen en tekeningen van haarzelf – waaronder een van haar hondje Spot – opgestuurd die trots door de organisatrices geëxposeerd werden.²³ Ook koningin Louise van Denemarken had het beschermvrouwschap van de vrouwententoonstelling in Kopenhagen in 1895 onmiddellijk aanvaard; haar dochter werd zelfs erepresidente van het bestuur.²⁴ Bij de Nederlandse vrouwententoonstellingen in Delft in 1871 en in Leeuwarden in 1878 was het koningshuis ook betrokken geweest. Mogelijk in het besef van deze traditie anticepeerde de organisatie op de interesse van de regentes.

De inhoudelijke opzet van de Tentoonstelling werd voor een deel op de voorkeur van de koninginnen afgestemd. De koloniale afdelingen werden expliciet om die reden in de Tentoonstelling opgenomen. Opvallend is voorts de vasthoudendheid waarmee de organisatrices het hof bij hun initiatief trachtten te betrekken. Dertien brieven werden naar de regentes verstuurd.²⁵ Op het verzoek om het beschermvrouwschap van de Tentoonstelling op zich te nemen, ging Emma niet in. In plaats daarvan wilde zij *eventueel* medailles beschikbaar stellen 'als prijzen' bij de te houden Tentoonstelling. Het bestuur moest zich 'ter gelegen tijd' maar weer tot haar wenden met een verzoek, en dan zou Hare Majesteit in overweging nemen 'of er termen zijn, om als blijk van belangstelling [...] a/h uitgedrukte verlangen gevolg te geven.'²⁶ Het was een heel afstandelijk antwoord dat de organisatie, die zich juist in een kritieke fase van de voorbereidingen bevond, diep teleurstelde. Men betreurde het dat 'H.M. niet op krachtiger wijze Haar sympathie heeft betoond voor eene onderneming, die zulk een diep ingrijpende invloed hoopt te zullen uitoefenen op ons geheele volksleven'.²⁷ In mei 1898 gloorde eindelijk een lichtpuntje toen Emma toestemming gaf aan de rubriekcommissie Beeldende Kunst om het originele staatsieportret van haar dochter met koningsmantel te exposeren. De beroemde schilderes Thérèse Schwartze had een persoonlijk verzoek bij de brief toegevoegd. De bezoekers konden zodoende vanaf de opening op 9 juli, dus ruim vóór de inhuldiging, de koningin op het olieverfschilderij bewonderen.²⁸ De rubriekcommissie mocht ook twee beeldhouwwerken van Georgine Schwartze (een zus van Thérèse) uit koninklijk bezit lenen, waaronder een sierlijke bronzen buste van Wilhelmina.²⁹

Stapje voor stapje kwamen de organisatrices verder, gebruikmakend van hun netwerk in de hoogste kringen. De medewerkers kwamen namelijk op enkele uitzonderingen na uit de gegoede klassen; bijna tien procent behoorde tot de adel. Presidente was de puissant rijke Cecile Goekoop-de Jong van Beek en Donk die een nationale bekendheid was geworden door de publicatie van haar tendensroman *Hilda van Suylenburg*. Nog in mei diende het bestuur 'het eerbiedig verzoek' in bij de regentes voor de medailles. Het antwoord kwam snel. Emma schonk achttien gouden, zilveren en bronzen medailles om deze als 'prijzen te bestemmen' voor afdelingen of groepen die zich volgens het bestuur voor de vrouwententoonstelling onderscheiden hadden. Daarnaast stuurde ze als blijk van belangstelling

haar kamerheer baron Taets van Amerongen naar de opening.³⁰ Hoewel hij met zijn 'schitterend' tenue de opening extra cachet gaf, vonden velen het jammer dat de koninginnen zelf ontbraken. Volgens *De Amsterdammer* zouden de vrouwen van Nederland en ook de mannen haar hebben toegejuicht als zij, de 'Koningin-Regentes als verpersoonlijking van "de gemeenschap"', het woord had mogen voeren.³¹

De organisatrices boekten intussen grote successen. Alle landelijke en regionale kranten besteedden aandacht aan de opening, de inrichting van de exposities en de lezingen en debatten tijdens de congressen. Ruim 94.000 mensen bezochten de Tentoonstelling die aan de rand van Den Haag in de duinen (nu het Statenkwartier) was opgetrokken. Geheel onverwachts kwam op 29 augustus rond 13.00 uur het bericht dat de koninginnen de Tentoonstelling die middag ook met een bezoek wilden vereren; twee dagen voordat Wilhelmina 18 jaar werd. Het werd een drukte van belang. Niemand van de organisatie was er op voorbereid. Ijlings werd het bestuur opgetrommeld. In de stad was het bericht kennelijk bekend geworden want na twee uur stroomde het publiek toe. De koninginnen arriveerden rond 16.00 uur: Wilhelmina gekleed in een zijden kleed met korte sleep van rose fané met wit-zijden kraag en een wit hoedje met kleine veren op het hoofd; de regentes in zwart satijn en een zwart-witte hoed. De dameskapel blies met verve het Wilhelmus toen het gezelschap uit de rijtuigen steeg.³²

Waarom besloten de koninginnen toch te komen? Misschien had het bezoek van Carl Alexander van Saksen-Weimar aan de Tentoonstelling op 17 augustus hen over de streep getrokken.³³ De groothertog, een oom van Wilhelmina, was ontvangen door de presidente van de Uitnodigingscommissie, barones Henriëtte de Constant Rebecque-Hora Siccama. Als moeder van Wilhelmina's (kort daarop benoemde) hofdame 'Pixy' de Constant Rebecque vormde zij een van de verbindingslijnen tussen het hof en de organisatie.³⁴ De barones stelde het bestuur aan Carl Alexander voor. Deze kreeg alle inlichtingen die hij zich maar kon wensen. Wellicht had de groothertog tijdens een familiebezoek aan het hof positief over de Tentoonstelling bericht en wilden de koninginnen nu zelf een kijkje nemen. Opmerkelijk was wel dat Annette Versluys-Poelman, presidente van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK), uitgerekend op dat tijdstip haar lezing over vrouwenkiesrecht hield. De programma's van de congressen en besprekingen waren ruim van te voren gedrukt. Het hof kon op de hoogte zijn. Kennelijk durfde Emma het aan om met het vrouwenkiesrecht geassocieerd te worden.

De VvVK stelde later dat de taak van de presidente 'een onvoorziene inspanning' eiste. De aankondiging van de komst van de koninginnen kort tevoren had bezorgdheid gewekt bij de voorstanders van vrouwenkiesrecht. Het leek een soort concurrentie tussen de koninginnen en de kiesrechtvrouwen.³⁵ Op het moment dat de koninginnen de Congreszaal passeerden, weerstond Annette Versluys-Poelman een felle aanval van de SDAP-voorman Troelstra op haar lezing. Diverse congressisten vlogen op om te gaan kijken.

Maar Emilie Knappert die de bijeenkomst presideerde riep met verwijtvolle stem: 'Blijft toch zitten, als-het-u-blijft. De Koningin is nog wel eens meer te ontmoeten, de tijd dien wij hier laten verlopen echter is niet weder te verkrijgen.'³⁶

De koninginnen werden door Cecile Goekoop en Cato Pekelharing-Doijer rondgeleid. Eerst ging het naar de grote Industriezaal waar zij alle machines en de zestig werkende arbeidsters inspecteerden, inclusief de meisjes van de Amersfoortsche Tapijtfabriek die twaalf dagen eerder een dag hadden gestaakt. Vervolgens betraden zij de rechtergalerij en kregen zij in de afdeling Zieken- en Wijkverpleging uitgebreide voorlichting. Emma beschouwde de ziekenzorg als een belangrijke vorm van maatschappelijk werk. In de Kunstzaal werden enkele verversingen gebruikt, waarna het gezelschap door de linkergalerij koers zette naar de afdeling Oost-Indië. Vanuit deze zaal liep men naar buiten, naar Kampong Insulinde waar 37 Javaanse mannen en vrouwen als een soort exposés dagelijks muziek-, dans- en toneelvoorstellingen verzorgden en batiktechnieken toonden. Met veel aandacht bekeken de gasten een sabelgevecht en een Javaanse bruiloft. Onder de toeschouwers bevonden zich ook Indische hoogwaardigheidsbekleders die in Nederland verbleven ter gelegenheid van de inhuldiging. Een van hen, de prins van Solo, werd door Emma uitgenodigd zich bij het gezelschap te voegen.³⁷ Via de Industriezaal kwam men weer terug in de voortuin, waar de koninginnen afscheid namen. Onder luid gejuich van de menigte vertrokken zij rond 17.15 uur in hun rijtuigen richting Scheveningen.

Ruim een week later gingen Annette Versluys-Poelman en de secretaresse van de VvVK hoopvol op audiëntie. Drie uur hadden zij in een benauwd zaaltje staande moeten wachten, aldus *Evolutie*. Na alle mogelijke militairen vanaf de generaal tot aan het tweede 'luitenantje' te zien voorgaan mochten ze eindelijk binnen. Een *révérance* voor een jonge dame op een verhoging en de overhandiging van het adres aan een onbekende kamerheer, dát was het armzalige resultaat. Slechts uit de verte hadden de kiesrechtstrijdsters 'het gelaat der Constitutioneele vorstin' mogen aanschouwen. Vinnig schreef *Evolutie* dat feministen niet voldaan zijn met 'oogverblindend purper'. Het zou jaren duren 'eer Koningin Wilhelmina kan zijn waarachtig Feministe en dat uur, zoo het al moge slaan, mag zeker niet worden verhaast door de Feministen'.³⁸ De koningin toonde geen interesse voor het vrouwen-vraagstuk.

Toch zullen enkele gedachten achter de opzet van de Tentoonstelling de koninginnen niet onverschillig hebben gelaten. De doelstellingen weer-spiegelden burgerschapsidealen die op zijn minst herkenbaar zullen zijn geweest. Op de Tentoonstelling werden maatschappelijke verantwoordelijkheid en de pleidooien voor meer en beter werk voor vrouwen verbonden met de bevordering van de openbare zedelijkheid, een denkwijze die ook de regentes aangesproken moet hebben. Zij pakte de opvoeding van haar dochter grondig aan. Wilhelmina, die de historische en morele betekenis

van de Oranjedynastie kreeg ingeprent, stond een zware taak te wachten en zou zich grote opofferingen moeten getroosten voor het vaderland. De vorming van de koningin paste bij de terminologie van de sociale verantwoordelijkheid waarmee politieke en maatschappelijke verhoudingen tijdens het *fin-de-siècle* tot uitdrukking werden gebracht. Strijdvaardigheid, opoffering en plichtsbesef werden belangrijke waarden in de politieke arena,³⁹ die ook in de exposities en congressen van de Tentoonstelling tot uitdrukking kwamen. De organisatrices zelf traden op als *managers*, opzichters en bewaaksters van goede zeden. Enerzijds wilden zij bewijzen dat vrouwelijk leiderschap geen contradictio in terminis was, zoals J.T. Buys had gedacht; anderzijds hoopten zij in Nederland en in de koloniën voor hun sekse een nieuw en nuttig arbeidsveld te scheppen. Het zal de koninginnen niet onsympathiek zijn geweest dat de rol van beschaafde vrouwen als morele gidsen in het Nederlandse koloniale rijk een belangrijk thema van de Tentoonstelling vormde.

Volgens Fasseur toonde Wilhelmina geen werkelijke belangstelling voor de Tentoonstelling. Het bleef bij 'één vluchtig bezoek'. Zij zou, evenmin als haar moeder, in deze jaren enige steun aan de vrouwenbeweging hebben gegeven.⁴⁰ Deze negatieve houding leidt de biograaf af uit een opmerking in een brief aan freule Marie Louise de Kock die zij op 13 november 1898 schreef: 'Hebt u gelezen dat in de afdeelingen over de begroting sommige leden de vrouwenbeweging hebben afgekeurd? Dit heeft mij zoo veel genoegen gedaan.'⁴¹ Naar welke kwestie Wilhelmina verwees, is door Fasseur niet uitgezocht. Uit de woorden 'afdeelingen' en 'begroting' kan afgeleid worden dat het om parlementaire besprekingen ging. Uit ons onderzoek blijkt dat de congressen van de Tentoonstelling één maal negatief ter sprake kwamen in het parlement: bij de vaststelling van de begroting van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid.⁴² De 'afdeelingen' waarvan Wilhelmina gewag maakte, hadden zeer waarschijnlijk betrekking op de begroting van dit ministerie ('IVde Afdeeling'), waartoe ook de Arbeidsinspectie behoorde die voor het jaar 1898/99 moest worden vastgesteld. Enkele Kamerleden verzetten zich op 3 november 1898 tegen het voorstel van minister Lely om een vrouwelijke inspecteur op proef aan te stellen. Zij meenden dat adjunct-inspectrices betrekkingen zouden gaan vervullen die voor mannen waren bestemd, waardoor zij gelijkgesteld werden aan adjunct-inspecteurs. De tegenstanders wensten op geen enkele wijze de 'denkbeelden over gelijkstelling van vrouwen aan mannen' te steunen die volgens hen tijdens de Tentoonstellingscongressen tot uiting waren gekomen. Maar de lezing van Arnold Kerdijk en de debatten over vrouwelijke inspecteurs kunnen, ook voor die tijd, nauwelijks radicaal genoemd worden. De organisatrices hadden juist de eigen bijdrage van vrouwen bij het toezicht op de arbeidsters in verband met het behoud van de 'goede zeden' beklemdoond. Minister Lely bleef zijn voorstel verdedigen, en met succes. De adjunct-inspectrice werd aangesteld.⁴³

Wat de oorzaak voor deze negatieve impressies bij enkele Kamerleden

is geweest, blijft een raadsel. Misschien kwam het door de geruchten over het mislukte huwelijk van Cecile Goekoop die juist toen de ronde deden. Na de Tentoonstelling vluchtte ze naar Rome. Met haar echtgenoot wilde ze niet langer in één huis leven. Het bestuur bleef geschokt achter en de scheiding was spoedig een publiek geheim. In november 1898 keerde bovendien een lid van de voormalige commissie Letteren en Wetenschap, de dertigjarige Anna de Savornin Lohman, zich met de brochure *De liefde in de vrouwenquestie* openlijk tegen de denkbbeelden van de presidente. De freule had de behoefte gevoeld zich openlijk te distantiëren van 'de negerhut van de vrouwenbeweging', zoals *Hilda van Suylenburg* geestdriftig door voorstanders genoemd werd, omdat de roman te veel de nadruk legde op *werk* en voorbijging aan de ware geluksbestemming van vrouwen: 'het stil zich gevende liefde-leven in haar eigen gezin'.⁴⁴

Belangrijker nog is of van de koningin gezegd kan worden dat zij zich in 1898 tegen 'de' vrouwenbeweging keerde. Deze beweging bestond immers uit verschillende politieke en levensbeschouwelijke facties. Er zijn bovendien voorbeelden van het optreden van Wilhelmina in later tijd – bij de Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' en haar contacten met feministes uit conservatief-liberale kringen zoals Naber⁴⁵ – waaruit een wat andere indruk ontstaat. Tenslotte kon van een achttienjarige koningin die haar capaciteiten als vorstin nog moest bewijzen toch nauwelijks een stellingname over het vrouwenvraagstuk verwacht worden. Het feminisme mobiliseerde vrouwen die twintig jaar ouder waren; de gemiddelde leeftijd van de Tentoonstellingsorganisatrices was bijna veertig jaar. Ook *Evolutie* suggereerde dat koningin Wilhelmina te jong was om 'waarachtig Feministe' te kunnen zijn.

Dat Emma – die wel van dezelfde generatie was als de organisatrices – de Tentoonstelling voorzichtig steunde, staat vast. Ze schonk medailles, gaf toestemming om enkele voorwerpen uit koninklijk bezit uit te lenen, stuurde bij de opening een vertegenwoordiger en kwam uiteindelijk met haar dochter op bezoek. Misschien moest Wilhelmina mee naar deze manifestatie vanuit educatief oogpunt, als voorbereiding op haar toekomstige taak, om haar te leren vorstin te zijn van heel het vaderland inclusief de vrouwenbeweging. Intrigerend is dat de koningin-moeder eind 1898 batikwerk kocht van de rubriekcommissie Oost-Indië.⁴⁶ Het batig saldo van de Nationale Tentoonstelling van f 22.000 kwam zodoende mede tot stand door koninklijke steun. Aan deze aankoop werd geen ruchtbaarheid gegeven. De stilzwijgende steun paste in de neutrale opstelling die het koningshuis moest innemen en die angstvallig bewaakt werd. Emma en Wilhelmina wensten natuurlijk geen instrument te zijn van welke beweging dan ook.

Al heeft de 'vrouwenregering' geen waarneembare invloed op de vrouwenemancipatie gehad, de koninginnen lijken wel een inspiratiebron te zijn geweest voor Nederlandse vrouwen bij hun streven naar vrouwelijk burgerschap. Hierbij dient wel aangetekend te worden dat Emma en Wilhelmina waarschijnlijk meer tot de verbeelding spraken als vrouwelijk staats-

hoofd dan als vertegenwoordigsters van het Huis van Oranje-Nassau. Emotioneel orangistisch feminisme lijkt zich beperkt te hebben tot de kringen van de gezusters Van Hogendorp en Johanna Naber.

mw. dr. M. Grever, p/a Vakgroep Geschiedenis KUN, Erasmuslaan 1, 6525 HT Nijmegen

Noten

- 1 Ook in de recente Wilhelmina-biografie treffen we daar sporen van aan: C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (z.p., Balans 1998). Voor commentaar op deze biografie vanuit deze optiek zie ook M. Braun, 'Zo zijn we niet getrouwd', *Historica* 21 (1998) nr. 3, 30-31.
- 2 Zie M. Bosch, 'Internationalism and theory in women's history', *Gender & History* 3 (1991) 137-142; deze visie is deels overgenomen door M. Schwegman en J. Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland' in: G. Duby en M. Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw. De twintigste eeuw* (Amsterdam 1993) 557-583. Voor een reactie zie M. Grever, 'Feministen en het vaderland. De historische legitimatie van een vrouwelijk wij-gevoel' in: M. Bosch e.a. (red.), *Feminisme en verbeelding. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 14 (Amsterdam 1994) 162-170.
- 3 Uiteraard zijn buitenlandse invloeden en internationale contacten van belang geweest. Zie M. Bosch with A. Kloosterman (eds.), *Politics and friendship. Letters from the International Woman Suffrage Alliance, 1902-1942* (z.p., Ohio State University Press 1991) en L. Rupp, *Worlds of women. The making of an international women's movement* (Princeton 1997). Nader onderzoek zou moeten uitwijzen in welke mate nationale en internationale factoren bij de ontwikkeling van het feminisme per land een rol hebben gespeeld.
- 4 Zie M. Mossink, *De levenbrengsters. Over vrouwen, vrede, feminisme en politiek in Nederland 1914-1940* (Amsterdam 1995) 15-17.
- 5 Zie *Verslag van het 21ste Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Leeuwarden* 21 (Breda 1867) bijlage 2, 197-205. Met dank aan Margreet van der Burg. Zie verder mijn dissertatie *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994).
- 6 C.A. Tamse, 'Koning Willem III en Sophie' in: idem (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen a.d. Rijn 1979) 307-357, 354.
- 7 Elise van Calcar was een groot bewonderaarster van koningin Sophie die op haar beurt belangstelling toonde voor het door Van Calcar opgerichte Nederlandsch Opvoedingshuis. Vgl. J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling. Haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting* (Haarlem 1921) 516; Tamse, 'Koning Willem III en Sophie', 321; J. Berns en M. Grever, 'Eliza Carolina Ferdinanda van Calcar-Schiotling', *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* 4 (Amsterdam 1990) 45-49.
- 8 V. van de Loo, *Toekomst door traditie. 125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt* (Zutphen 1996) 24.
- 9 'Koningin Sophia der Nederlanden', *De Huisvrouw* (9-6-1877); 'Hulde aan wijlen H.M. de Koningin', *De Huisvrouw* (16-6-1877); 'De voorgenen hulde aan de overleden Koningin', *De Huisvrouw* (28-7-1877).
- 10 E. van Calcar-Schiotling, *Sophia Frederika Mathilda Koningin der Nederlanden, als vorstin en moeder geschetst voor hare landgenooten* (Haarlem 1877).
- 11 M.E. van der Meulen, 'Tentoonstelling van voorwerpen van Nijverheid en Kunst, uitsluitend door vrouwen vervaardigd', *Eigen Haard* (1878) 299-300. Zie ook P. Karstkarel, 'Gerharda Henriëtte Matthijssen en de eerste tentoonstelling van kunst en nijverheid door vrouwen (1878)', *De Vrije Fries* 68 (1988) 93-116.

- 12 'De Nederl. vrouwen tegenover de aanstaande gemalin van Z.K.H. Prins Hendrik', *De Huisvrouw* (1-6-1878).
- 13 I. de Haan en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN* 111 (1996) 167-200.
- 14 M. Grever en B. Waaldijk, *Feministische Openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998). De vrouwenbeweging verschildte bijvoorbeeld onderling van mening over de stijl van optreden in de openbaarheid. Freule Jeltje de Bosch Kemper en Johanna Naber beklemtoonden beschaafd en beheerst optreden, terwijl Wilhelmina Drucker en Elise Haighton er niet voor terugdeinsden om vergaderingen te verstoren en scherp te debatteren.
- 15 S.H.W.M. Holtzer, 'Een moederlijk hart'. *Hoofdstukken uit de geschiedenis van vrouwelijke liefdadigheid en sociale zorg in Nederland tussen 1830 en 1911, met bijzondere aandacht voor de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooring van het zedelijk Bewustzijn* (Nijmegen, doctoraalscriptie KUN 1989) 171.
- 16 Bijvoorbeeld 'Aan mevrouw Nellie en den heer Soranus', *Evolutie* (31-5-1893) en 'De Koningin in het Feminisme', *Evolutie* (2-11-1898).
- 17 M. Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992) 161-205; Fasseur, *Wilhelmina*. Voor deze en andere zaken werden voornamelijk pragmatische oplossingen gezocht. Hier is inmiddels uitgebreid onderzoek naar gedaan.
- 18 Braun, *De prijs*, 163.
- 19 Het is onduidelijk wat er gebeurd is met een volgend plan van Perk in september 1896: de oprichting van 'een jonkvrouwenbond "Wilhelmina van Naussauen"' die het wereldmuseum van vrouwenarbeid alsnog moest gaan verwezenlijken. 'Huldeblijk aan Koningin Wilhelmina', *De Huisvrouw* (24-10-1896). Zie over deze kwestie Grever en Waaldijk, *Feministische Openbaarheid*, hoofdstuk 2 en 4.
- 20 'De Koningin in het Feminisme', *Evolutie* (2-11-1898). Uit de stijl kan afgeleid worden dat Drucker de auteur is.
- 21 *Vrouwenarbeid* 'Oranje nummer' (30-8-1898) met bijdragen van Johanna Naber, Hilgonda C. Hugenholtz, Johanna Wolters en de heer en mevrouw Levyssohn Norman. Katherina Cuypers, dochter van architect Pierre Cuypers, was als penningmeesteres van de rubriekcommissie Textiele Kunst een van de organisatrices van de Tentoonstelling.
- 22 Vgl. T. Eliëns, *Kunst, nijverheid, kunstnijverheid. De nationale nijverheidstentoonstellingen als spiegel van de Nederlandse kunstnijverheid in de negentiende eeuw* (Zutphen 1990).
- 23 J. Weimann, *The fair women. The story of the Woman's Building Columbian Exposition Chicago 1893* (Chicago 1981) 135-137 en 270-271. Ook de Belgische koningin verleende steun aan de vrouweninzending van België naar Chicago. Potter Palmer had een actieve rol gespeeld om steun van de koninginnen te verwerven.
- 24 Grever en Waaldijk, *Feministische Openbaarheid*, hoofdstuk 2.
- 25 Zes brieven door het bestuur en zeven brieven door vier rubriekcommissies (RBC): RBC Oost-Indië, RBC Industriescholen voor meisjes, RBC Beeldende Kunst en RBC Muziek. De RBC Oost-Indië had op 11 september 1897 als eerste het contact gelegd met de aanbieder van een circulaire over deze afdeling: *Aan de vrouwen in Nederlandsch Oost-Indië en aan allen die in onze O.-I. bezittingen belang stellen!* De commissie meende dit te mogen en te moeten doen: 'omdat zonder eenigen twijfel van niemand in Nederland meerdere belangstelling te verwachten is dan van Uwe Majesteit en van Hare hooggeschatte Dochter, onze Koningin.' Koninklijk Huisarchief (KHA), archief part. secr. Emma, A-47-X: nrs. 21, 161, 163, 165-168, 171, 174-175 en A50-XXa-1: nrs. 315-316. Zie verder Grever en Waaldijk, *Feministische Openbaarheid*, hoofdstuk 4.
- 26 KHA, archief part. secr. Emma A47-X 161 brief bestuur NTV ondertekend door Cecile G-djvBD en Hendrina Scholten-Commelin aan de koningin-regentes, Den Haag 13-12-1897 met conceptantwoord op 15-12-1897.
- 27 Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), NTV-20, 1e geschr. Mbl., febr. 1898, 36-37.

- 28 KHA, archief part. secr. Emma A47-X 167, brief Sientje Mesdag-van Houten, Maria Bilders-van Bosse en Barbara van Houten aan de koningin-regentes, Den Haag 19-5-1898, met conceptantwoord. Kopieën van het schilderij waren overigens ook al eerder in omloop, zie *Algemeen Handelsblad* (28-8-1898).
- 29 IIAV, NTV-207, *Catalogus: Beeldende Kunsten*; NTV-22, *Catalogus NTV*, 408; zie voor een afbeelding van de buste het artikel van J. de Vries, 'Ter verjaring 31 Augustus 1898', *Eigen Haard* (1898) 549.
- 30 KHA, A47-X 167, brief Scholten-Commelin aan Emma, Amsterdam 18-5-1898 met conceptantwoord op 1-6-1898; A47-X 168, idem, Den Haag juni 1898 met conceptantwoord 23-6-1898.
- 31 'Tentoonstelling van vrouwenarbeid', *De Amsterdammer* (17-7-1898).
- 32 KHA, journaal van de Hofmaarschalk E10-IVb-20; 'De Koninginnen op de Tentoonstelling', *NRC* 30-8-1898; 'De Koninginnen op de Tentoonstelling van Vrouwenarbeid', *Oprechte Haarlemsche Courant* (31-8-1898); *Haagsche Courant* (31-8-1898); *Leidsch Dagblad* (31-8-1898).
- 33 Bericht in de *Oprechte Haarlemsche Courant* (17-8-1898).
- 34 Fasseur, *Wilhelmina*, 186-187. 'Pixy' werd op 1 november 1898 benoemd.
- 35 M. Mensing, 'Onze vertegenwoordiging op de tentoonstelling van vrouwenarbeid', *Maandblaadje, uitgegeven door de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (15-9-1898).
- 36 Aldus 'De Koningin in het Feminisme', *Evolutie* (2-11-1898).
- 37 Dit was Pangeran Ario Mataram, een jongere broer van de soesoehoenan van Solo. Hij representeerde dus niet het hoogste vorstelijk gezag van Java. Hij was luitenant-kolonel in het KNIL en verscheen soms in militair uniform, soms in Javaanse kledij. Zie 'De koninginnen op de tentoonstelling', *NRC* (30-8-1898); *Leidsch Dagblad* (31-8-1898). Over deze Javaanse bezoekers en de vraag in hoeverre het een officieel bezoek van gezagsdragers betrof dan wel een opvrolijkning van de kroningsfeesten met behulp van exotische personen, was in de pers al het een en ander te doen geweest. Zie Grever en Waaldijk, *Feministische Openbaarheid*, hoofdstuk 4 en 5.
- 38 'De Koningin in het Feminisme', *Evolutie* (2-11-1898).
- 39 H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992), passim.
- 40 Fasseur, *Wilhelmina*, 195. Ook Mieke Aerts is deze mening toegedaan, zie haar artikel '“Om het lot van de krijgsman te delen”. Koningin Wilhelmina en het martiale perspectief op burgerschap' in: M. Bosch e.a. (red.), *Sekse en oorlog. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 15 (Amsterdam 1995) 11-32.
- 41 KHA, G28, nr. 3, brief Wilhelmina aan freule De Kock, Het Loo 13-11-1898. Met dank aan Cees Fasseur voor zijn bemiddeling om dit document in te mogen zien. De biograaf beweert overigens ten onrechte dat de vrouwenbeweging 'door zoveel (uiteraard mannelijke) Kamerleden' was afgekeurd. Zie Fasseur, *Wilhelmina*, 195.
- 42 Uit *Handelingen Tweede Kamer* 22-11-1898, blijkt dat de Tentoonstelling daarnaast in positieve zin aan de orde is geweest. Van Kol verwees naar de congressen over de 'arbeid der Vrouw op maatschappelijk gebied in onze Indische Bezittingen', 22-24 augustus 1898. Ook hier werd de rol van vrouwen als toezichhoudsters van de juiste moraal benadrukt.
- 43 *Handelingen Tweede Kamer*, Bijlage A, Staatsbegroting 1897/98, 3-11-1897 en 4-12-1897; idem Staatsbegroting 1898/99, 5-11-1898, 12 en 46-47.
- 44 De brochure werd in 1899 twee maal herdrukt. De freule publiceerde in 1899 een *Naschrift* als repliek op alle reacties. Voor deze kwestie en de relevante literatuurverwijzingen zie Grever en Waaldijk, *Feministische Openbaarheid*, hoofdstuk 6.
- 45 Veelzeggend is dat Naber, bekend als vurig strijdster voor vrouwenkiesrecht, op 17 mei 1913 door Wilhelmina persoonlijk benoemd werd tot 'Eeredame in de Huis-Orde van Oranje'. Toevallig werd ze op 26 augustus dat jaar ook onderscheiden tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Zie Grever, *Strijd*, 70-72.
- 46 KHA, archief part.secr. Emma, A47-X 175, brief RBC Oost-Indië aan Emma, Den Haag 22-12-1898; A47-X 21, nr. 2453, 30-12-1898 aankoop batikwerk RBC Oost-Ind.

Rectificatie

In de vorige aflevering zijn in het artikel 'Vorstin van heel het vaderland?' van Maria Grever de bijschriften weggevallen bij de afgebeelde plaat op p. 78, afkomstig uit *De Nederlandsche Spectator* (1884) nr. 30. De complete plaat staat hieronder.

884..N°. 30.

IN DE HOOGSTE BURGERSCHOOL VOOR MEISJES.

teekening van Marius Nijhoff.

gedrukt bij W. E. Spanner & Z. L. v. d. Z.

Nederl. Maagd: „Meisjes, let op; in dit schrikkeljaar gebeurt veel. Ons rijk nadert,
wij krijgen eene regentes en eens eene Koningin.”

Stemmen van Meisjes: „En kunnen wij dan ook ministeressen worden?”

„En staatsradinnen.”

„En commissaressen der Koningin.”

„En krijgen wij dan ook een leger van Amazonen!”